

КИТАБШҮНАСЛЫГ

Байрам АЛЛАҲВЕРДИЈЕВ
тарих елмлэри доктору,
профессор

КӨРКӘМЛИ АЗӘРБАЈҶАН КИТАБШҮНАС - АЛИМИ САЛМАН МҮМТАЗ (икинчи мөгалә)

Салман Мәммөдәмин оғлу Әскәров (Мүмтаз) (1884-1941) халгымызын мәдәнијјәт, о чүмлөдөн китабчылыг иши тарихиндә өзүнүн хејирхаһ, нәчиб әмәлләри илә диггәти чәкир. Она көрә дә бөјүк китабшүнасын фәалијјәтинин тәгдир едилмәси, өјрәнилмәси вачиб елми проблемдир.

Белә һесаб едирик ки, С.Мүмтазын китабчылыг иши саһәсиндәки фәалијјәтинин тәдгиг едилмәси, өјрәнилмәси онун көркәмли китабшүнас алим кими танынмасына әсас олачагдыр.

Салман Мүмтаз АзәрбајҶан китабыны, дүнја китаб мәдәнијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәси һесаб едәрәк ону топламағы, өјрәнмәји, нәшр вә тәблиғ етмәји өзүнүн вәтәндашлыг борчу һесаб етмишдир.

Салман Мүмтаз истәдәдлы журналист, Молланәсрәддинчи шаир, әдәбијјатшүнас олмагла бәрәбәр, һәмчинин көркәмли китабшүнас кими дә тәгдир олунамаға, өјрәнилмәјә ләјиг олан парлаг симадыр. Онун архивиндә топладыгы надир әлҶазма вә чап әсәрләринә, нәшр етирдији китабларына вә мөгаләләринә баханда бу бөјүк сәнәт фәдаисинин ирадәсинә, фәдакарлығына һејран галымамаг олдыр. Доғрудан да о, "АзәрбајҶан әдәби абидәләринин ахтарылыб танылмасы, тәдгиг вә тәтәббә, нәшр вә тәблиғи саһәсиндә һәләлик биринчи јери тутур".¹

1924-чү илдә АзәрбајҶаны тәдгиг вә тәбабәт чөмәјјәтинин дөвәтилә Бақыја кәлән академик В.В.Бартолд С.Мүмтазла көрүшмүш.

онун елми ахтарышлары илэ марагланмыш вэ көрдүжү иши жүксөк гиймәтләндиришидир.²

Отуз ил тачирликлә мәшгул олан С.Мүмтаз ејни заманда әлдә етдији пулларын чох бөјүк һиссәсини топладығы надир әлјазма вэ чап китабларынын сатын алынмасына сәрф етмишидир.

С.Мүмтаз чох кениш вэ чохчәһәтли мүталиәси сәјәсиндә тәнкин әдәби, елми, китабшүнаслыг көрүшүнә малик олмушдур. О, әрәб, фарс вэ урду дилләрини мүкәммәл билдијиндән Азәрбајчан әдәбијјаты илэ бәрәбәр Шәрг халглары классикләринин јарадычылыгыларыны, әдәби, елми фәалијјәтләрини дәриндән өјрәнә билмишидир.

С.Мүмтазын китабшүнаслыг көрүшләринин формалашмасында вэ инкишафында дөврүн габагчыл идејаларыны - маариф вэ мәдәнијјәти, китаб вэ мәтбуатын әһәмијјәтини, әлјазма китабларынын топланмасыны, китабханаларын тәшкили, китабын нәшри, тәблиғи вэ јайылмасыны вэ с. тәблиғ едән Азәрбајчан китабы, дөври мәтбуаты, о чүмләдән "Молла Нәсрәддин" журналы бөјүк рол ојнамышдыр.

С.Мүмтаз хатирәләриндә јазырды: "1906-чы илдә "Молла Нәсрәддин" мәчмуәси чыхмаға башларкән бир охучу сифәтилә мәним дә диғәтими чәлб етди. Чүнки халгымызын белә бир мәчмуәјә чохдан еһтијачы вар иди..."

С.Мүмтазын китаба, мүталиәјә һәвәси тәдричән онун библиофил кими јетишмәсинә күчлү тәсир кәстәрди.

Доғрудур, онун китабчылыг ишинә, китабшүнаслыға даир мүстәғил, ајрыча елми, нәзәри әсәрләри јохдур. Лакин онун әдәби, елми, журналистлик фәалијјәтиндән ајдын олур ки, С.Мүмтаз китабчылыг ишинин бүтүн тәркиб һиссәләринә, вәзифәләринә дәриндән бәләд олмушдур. Китабшүнаслығын елә бир сәһәси јохдур ки, С.Мүмтаз онушлә мәшгул олмасын.

С.Мүмтаз китабшүнаслыдакы әсас проблемләрә: әлјазма вэ чап китабынын мејдана кәлмәси, инкишафы вэ јайылмасы, мүәллиф-охучу, китаб-мүталиә, мүәллиф-хәтгәт әлјазмалары, онларын үстүн вэ фәргли чәһәтләри, әлјазма вэ чап китабларынын мәтнләри, мәтнин һазырланмасы, текстоложи иш, онун хүсусијјәтләри вэ с. бәләд олмуш, һәмин билик вэ мәлуматындан јарадычылығында, китаб бурахылышында, тәблиғи вэ јайылмасында, китаб тәртибатында сәмәрәли шәкилдә истифадә етмишидир.

С.Мүмтазын практики китабшүнаслыға даир елми концеп-

сијасы дөврүн бир сыра габагчыл алимләринин нәзәри көрүшләриндән фәјдаланмыш, гыдаланмышдыр. С.Мүмтазын В.В.Бартолд, Н.Ј.Мәпп, А.Н.Самојлович, И.И.Мешшанинов кими мәшһур алимләрә, М.Горки, А.Толстој, Л.Толстој кими шәһрәтли, истәдадлы јазычыларла шәхси, елми, әдәби әлағәләри онун китабчылыг иши сәһәсиндәки көрүшләринин формалашмасына күчлү тәкан вермишидир.

Алимин ән кениш фәалијјәт истигамәтләри китаб һәвәскарлығы вэ мәтншүнаслыгла әлағәдар олмушдур. Онун бу фәалијјәти китаб нәшриндә өз практики ифадәсини тапмышдыр.

Алим әсасән Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин ән көркәмли сималары, онларын ән фәјдалы, мәшһур әсәрләри әтрафында тәдигат апармыш, Азәрбајчан дилиндә јазыб-јаратмыш сәнәткарлары өз тәдигатчылыг вэ наширлик фәалијјәтиндә ән плана чәкмишидир.

Тәсадүфи дејилдир ки, С.Мүмтаз классикләрин шәһрләриндән ибарәт 24 китаб вэ 70-дән чох мүхтәлиф мәзмунлу мәгалә чап етдириши, 100-ә гәдәр Азәрбајчан вә Јахын Шәрг шаири һағында тәдигат апармышдыр.³

С.Мүмтазын мәгаләләри, топладығы әлјазма вэ чап әсәрләри, архивиндәки гејдләр, һазырладығы библиографик сијаһылар, нәшр етдиридији китаблар онун нә гәдәр көркин ишләдијини, әзаб-әзијјәтини кәстәрир.

Алимин көркин әмәји јүзләрлә әлјазма вэ әски чап китабларыны тоз-торпаг алтында галмадан, мәһв олмадан гуртармыш, Азәрбајчан китабчылыг ишинин инкишафына хидмәт етмишидир. С.Мүмтазын нәшријјат планы чох кениш олмушдур. Онун тәртиб етдији сијаһыдан ајдын олур ки, алим 483 Азәрбајчан шаиринин әсәрләрини чап етмәк истәмишидир. Онун бу ишә 20 ил вахт сәрф едәчәјини архивиндәки сәнәдләр тәсдиғ едир.

Китаб бурахылышында о, Азәрбајчан дилиндә јазан шаирләрә үстүнлүк вермишидир. 1924-чү илдә "Коммунист" гәзетинин редактору һәбиб Чәбијевин мәсләһәти вэ тәшәббүсү илэ Салман Мүмтаз "Коммунист" гәзетинин нәшријјаты илэ мүтавилә бағлајыб, классик шаирләримизин әсәрләрини ајры-ајры китаблар шәклиндә чапа һазырламыш вэ нәшр етдирмәјә башламышдыр.

С.Мүмтазын китабшүнаслыг фәалијјәтинин диғәр мүһүм истигамәти библиофилликлә әлағәдардыр. С.Мүмтазы Азәрбајчанын ән көркәмли, мәшһур библиофилли һесаб етмәк олар. Бу ады көркәмли китабшүнас көрдүјү ишләр, әмәлләр һесабына газанмышдыр. О, надир,

гижмәтти әлјазма вә чап китабларыны тошлајараг зәнкин китабхана јаратмышдыр. С.Мүмтазы јахындан таныјан, онунла јахшы мүнәсибәти, алағәси олан Азәрбајчанын бир сыра көркәмли јазычы, шаир, алимләри Сабиг Рәһман, Мир Чәләл, Мәһди Нүсәјн, Әли Сәбри, Әждәр Әләскәрзадә, Әкбәр Ағајев, Гулам Бағыров, Фәјзулла Гасымзадә, Мирзаға Гулузадә, Ләтиф Кәримов, Чәфәр Исмајылзадә (Рәмзи) вә башгалары онун һәгигәтән гијмәтти вә надир китаблардан ибарәт зәнкин китабханасы олдуғуну тәсдиг едирләр.

1963-чү илдә бу јазычы вә алимләрдән мәлумат топлајараг С.Мүмтазын китабханасында онларын көрдүјү 238 әсәрин сијаһысыны тутублар.

Сијаһыны охудугча, иткинин бөјүклүјүнү дүјдугча үрәјинин агрысы гаршысы алынмаз көјнәртијә, јангыја чеврилийр. "Доғруданмы онлар бир дә кери гајытмајачаг?" сорғусунун лал чавабы илә бурадакы әсәрләрин адлары арасында нә дәрин учурум вар: 33. "Сәфинеји-нәзмү нәср", 82. Гәтран Тәбризи "Диван"ы, 84. Хәгаи "Диван"ы, 86. Руһи Бағдади "Диван"ы, 87. Нәсими "Диван"ы, 88. Закир "Диван"ы, 91. Фүзули "Диван"ы (беш чилдә), Асафи-Чамал, "Гарабағ тарихи", 175. Мирзә Адыкөзәл "Гарабағнамә", 207. "Дәдә Горғуд", 211. Ибн Сина "Ганун", 212. Нәсирәддин Туси "Шәрһи Ишарат" вә с.⁴

Бу әсәрләр, әлјазмалар инди С.Мүмтазын мәнзилинин балкунда дуран көһнә сандығы вахтилә долдуран гызылларын һесабына алынмышдыр. Онлардан һәр бири китабы өзүндән, аиләсиндән, ушагларындан јүксәкдә тутур. Үрәји кениш, сәбри фангастикин чәкдији сонсуз әзијјәтләр баһасына әлдә едилмишдир. Онлардан чәми 25 китаб бурахдыра билди, мин китаба да күчү чатарды, анчаг Сталин гәјмады.⁵

Бурада марағлы вә әһәмијјәтти бир мәсәләни дә гејд етмәк тәрурәти јараныр. Белә ки, С.Мүмтазын әлјазма коллексијасы итәрисийдә 207 №-ли "Дәдә Горғуд"ун әлјазма нүсхәси-чох еһтимал ки, XIX әсрин көркәмли Азәрбајчан китабшүнасы Әбдүл Гәни Нухәви Халисәгарызадәнин (1817-1879) шәхси китабханасында олан нүсхәдир. Арашдырмалар тәсдиг едир ки, Ә.Г.Халисәгарызадәнин шәхси китабханасында 1000-дән чох адла Азәрбајчан вә Шәрг әлјазма китаблары вә 300-дән чох әски китаблар, өзүнүн имзаладығы дәвләт сәнәдләри вә мәктублары һал-һазырда Азәрбајчан Республикасы Әлјазмалар Институтунда сахланылыр.⁶

Тәдигатлар көстәрир ки, Ә.Г.Халисәгарызадәнин шәхси

китабханасында "Китаби-Дәдә Горғуд"ун әлјазмасы чох мүкәммәл, там вә јекәнә нүсхә олмушдур.

Ә.Г.Халисәгарызадәнин вә С.Мүмтазын шәкили олмалары бизим еһтималы даһа да доғрулда биләр. С.Мүмтаз Ә.Г.Халисәгарызадәнин шәхси китабханасында олан "Китаби-Дәдә Горғуд"у ејни бөлкәдән олдуғуна көрә јерличилик принсипинә, һәрмәтә вә јахуд гызыл пула сатын ала, әлә кечирә билмишдир. Буну шәрһ етмәкдә мәгсәдимиз будур ки, С.Мүмтазын китабханасында олан "Китаби-Дәдә Горғуд"ун бу надир нүсхәси дә Сталин репрессијасы нәтичәсиндә мәһв олмушдур. Буну Сталинн халғымызын елминә, тарихинә, мәдәнијјәтинә, о чүмләдән китабчылыг ишинә вурдугу зәрбә кими гијмәтләндирмәлијик.

С.Мүмтазын китабшүнаслыг саһәсиндәки фәалијјәтиндән бәһс едәркән, онун библиографијаја мүнәсибәти, библиографијанын әһәмијјәти, библиографик мәнбәләрдән истифадәси, библиографик сијаһылар тәртиб етмәси һағгында да јазмаг, тәдигат апармаг лазымдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бу саһәдә илк чығары тәдигатчы алим Ф.А.Бајрамов ачмышдыр.⁷

С.Мүмтазын Азәрбајчан Елмләр Академијасы Әлјазмалар Институтунда сахланан архивиндән вә орада сахланан библиографик сијаһылардан ајдын олур ки, о, библиографијанын маһијјәтини, әһәмијјәтини вә вәзифәсини дәрк етмиш, әдәбијјат ахтарышында, топланмасында вә истифадәсиндә онун ролуну јүксәк гијмәтләндирмишдир. С.Мүмтазын архивиндә сахланан бир сыра библиографик сијаһылар: "Өлдүрүлән вә мүәјиб едилән шаирләрин вәфаты"⁸, "Азәрбајчанын түркчә әсәр јазмыш мүһүм шаирләринин сијаһысы"⁹, "Фарсча јазан шаирләрин сијаһысы"¹⁰, "Азәрбајчанын мүһүм шаирләринин сијаһысы"¹¹, "Вагифин мүәсирләри"¹² С.Шедрин адына Ленинград (инди С.Петербург) "Дәвләт китабханасында олан әлјазмаларынын сијаһысы" вә с. фикримизи тәсдиг едир. С.Мүмтазын библиографијаја даир көрүшләри, дүшүнчәләри китабларын мәтнләринин һазырланмасында, нәшриндә, тәблициндә вә јазылмасында она чох көмәк етмишдир. Дикәр тәрәфдән онун библиографик фәалијјәти, Азәрбајчан китабшүнаслыгынын практик мүһүм истигамәтләриндән биринин инкишафына вә зәнкинләшмәсинә көмәк етмишдир.

"Мәним башым АзФАН-ын китабханасыдыр" дејән С.Мүмтаз

мин беш жүздөн артыг Азербайжан шаиринин адыны мүөйөнлөшдирмиш, жүздөн артыг шаир вә язычымызы илк дөфә халга танытмышды ки, онларын, демөк олар ки, һамысы түркчә жазмышдыр.¹³

Јухарыда адларыны (әлјазма китабларынын сијаһысы) гејд етдијимиз әлјазма китабларындан әлавә онун чох сјда әлјазма вә чап китаблары олмушдур. Арашдырмалар көстәрир ки, һәгигәтән С.Мүмтазын китаб коллексијасы чох мүхтәлиф елм вә билик сәһәләрини әһатә етмишдир. Әлбәттә, китаблар коллексијасынын чох һиссәси бәдии әдәбијјата аид олмушдур. Академик З.Бүнјадовун архив сәнәдләринә әсасланараг вердији мәлүматдан ајдын олур ки, С.Мүмтазы һәбс едәркән онунла бәрәбәр әдибин евиндән 238 әлјазма китабы да апарылыб. С.Мүмтазын һәјат јолдашы Зејнәб Ханымын дедијинә көрә С.Мүмтазын китаб коллексијаларыны онун өзүнә (1937-чи ил октјабр ајынын 8-дә сәһәрә јахын) дашытдырыблар. Бу вә буна бәһзәр јүзләрлә факт тәсдиг едир ки, азербайжанлы алимләр, јазычылар вә дикәр зијалыларә тәтбиг едилән репресија, онларын китабларына да едилмишдир. Демәли, Сталинин һакимијјәти илләриндә, Азербайжан китаб сәрвәтинин чох гијмәтли һиссәси репресијанын гурбаны олмуш, мәһв едилмиш, јандырылмыш, кизләдилмиш, инсанлар горхуларындан гијмәтли әлјазма вә әски чап китабларыны торпағын алтында, зирзәмиләрдә, мешәләрдә кизләтмишләр. Нәтичәдә миңләрлә гијмәтли әлјазма вә чап китаблары мәһв олмуш, итиб-батмышдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, 1938-чи ил октјабрын 8-дә һәбс едилән С.Мүмтаз бир һәфтәдән сонра Азәрб.ССР ЧМ-нин 69, 70, 72, 73-чү мәшәләри илә чинајәткар һесаб едиләрәк һәбс едилмишдир. Ејни заманда С.Мүмтаз Азәрбайжан милли дастаныны, халг јарадычылығына аид әсәрләри нәшр етдирдијинә вә Маһмад Кашкаринин "Диван"ынын нәшрә һазырланмасында иштиракына көрә дә күнаһландырылмыш, тәгсиркар билинмишдир. К.Галстјан белә бир иддиа ирәли сүрмүшдүр ки, С.Мүмтаз јухарыда адларыны чөкдијимиз әсәрләрин бураһылмасына тәрәфдар олмагла бәрәбәр ССРИ-нин әлејһинә чыхмыш олур, халгы мүстәғиллијә, азадлығы чыхмаг үчүн мүбаризәјә чағырыр, сөвг едирди.

К.Галстјанын ирәли сүрдүјү бир иддиа инсанда хүсуси һејрәт, галстјанларә исә нифрәт һисси јаралыр. Бу тәбии һесаб едилмәлидир. С.Мүмтаз 1937-38-чи илләрдә мәһв едилмиш 70-80 миң Азәрбайжан зијалыларындан, алим, јазычы вә дикәр сәнәт нүмајәндәләриндән биридир. О вахтлар һакимијјәтдә отурмуш дәвләт гулдур дәстәси

көрүнмәмиш вәһшиликлә Сумбатовун, Боршовун, Керасимовун, Синманын, Шерин, Горигорјанын, Макарјанын, Галстјанын, Оһанесјанын, Аванесјанын вә онларын Атакишијев кими нөкәрләринин вә башгаларынын әлилә бүтүн дүшүнән бејинләри бир учдан мәһв етмишди.¹⁴ Бу зијалыларын бөјүк әксәријјәти мүхтәлиф елм вә билик сәһәләри үзрә танынмыш алимләр, јазычылар вә мүтәхәссисләр иди, башга сөзлә, Азәрбайжан китабынын мүәллифләри иди. Демәли, бу, Азәрбайжан китабына, онун нәшринә, тәблиғинә вә јайылмасына Сталин репресијасыдыр, китабларын мүәллифләри исә репресијанын гурбанларыдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Мирәһмәдов Ә. Мүгәддимә: Исмајыл бәј Гутгашилынын әсәрләри. - Б., 1967, с.11.
2. Бартолд В.В. Сочиненија -Т.И. ч. 1, М., 1963, с.771-772
3. Нәчәфов Н.Һ. Салман Мүмтазын әдәби вә елми фәалијјәти. - Б., Маариф, 1987, с.21.
4. Шәрифов К. Александр Дүма. "Китаби-Дәдә Горғуд"у апармады // Китаблар аләминдә. 1983, №4 с. 53-54.
5. Бајрамов Ф.А. Салман Мүмтазын библиографик фәалијјәти // Елми әсәрләр: Китабханашүнаслыг вә библиографија сер. - Б., АДУ, 1977, №1, с.59-69.
6. Азәрбайжан Республикасы Әлјазмалар Институту: С.Мүмтазын архиви. Арх. 38. Г.9, (206).
7. Јенә орада. Арх. 38. Г.25 (474)
8. Јенә орада. Арх.38. Г. 9 (206)
9. Јенә орада.
10. Јенә орада.
11. Јенә орада. Арх. Г.39 (600)
12. З.Бүнјадов. Следственное дело № 12493 (278) // Елм. 1988, 13 авг. С.2.
13. Азәрбайжан Республикасы Әлјазмалар Институту: Салман Мүмтазын архиви. Арх. 38, Г. 9.(206). Инв.153
14. З.Бүнјадов. Гырмызы террор. - Б., Азәркәшр, 1993, с. 3-40.